

Jasenka Trtak

DEN IDEOLOGISKA KONTEXTEN OCH ORDETS BETYDELSE.
NÅGRA STEREOTYPER I KRIGSRAPPORTERINGEN
FRÅN FORNA JUGOSLAVIEN

I och med Jugoslaviens sönderfall upphörde först informationsutbytet mellan Serbien och Kroatien, och kort därefter började det s.k. "mediernas krig" (Sommelius, 1993). Vad innebär egentligen detta?

En enkel förklaring är att de flesta massmedier i f.d. Jugoslavien ända sedan tiden före kriget har varit statligt kontrollerade, vilket har lett till att folk har fått olika information från olika håll. Å andra sidan finns, med uppkomsten av flera stater, inte längre en homogen publik. Som politikerna tidigare påstod, gick serbernas, muslimernas och kroaternas grundläggande intressen isär. Publiken i de nya staterna trodde inte längre på idéer som "Broderskap och Jämlikhet". Titos andra paroll: "Om det behövs är vi alla en armé" framstår som än mer cynisk. Ändå verkar det som om medierna i f.d. Jugoslavien var överens om åtminstone en sak: det gemensamma förflutna borde glömmas och de gamla "autentiska" kulturerna återskapas så fort som möjligt. Medierna i f.d. Jugoslavien är inte bara krigets passiva åskådare utan även anförare av de nya kulturreformerna.

Det mediernas krig som pågår i tidningarna är ett krig med

ord som tycks i stort sett ööversättliga till något främmande språk, förutom till fiendernas språk. Muslimer, kroater och serber kan utan tvekan förstå varandra fastän de talar bosnisk, kroatiska och serbiska. En annan absurditet är att de ööversättliga språk, fullt av metaforer, hyperboler och ordlekar på samma gång är betydelsefattigt och ensidigt. Naturligtvis anpassas lexem till en viss texttyp, och i samma semantiska områden finns variationer beroende på kulturpolitiska värderingar och textsytten.

Kan mediernas krig påverka ordens betydelse? Vad kan serbiska och kroatiska journalister sina egna militärer och vapen namn används när de talar om fiender? Jag har försökt att ge svar på dessa frågor genom att betrakta mediernas krig under en relativt kort tid: från 1 januari till 1 juli 1992. Material för denna studie är den serbiska tidskriften *Duga* och den kroatiska *Globus*.

Både *Duga* och *Globus* har stor upplaga. De ges ut varannan respektive varje vecka och anses båda representera sensationspressen. *Globus*' redaktör Denis Kuljiš har under titeln *Tidningen som business* (*Globus*, 21/2 1991) skrivit följande: "Om vi antar att en veckotidning normalt bör innehålla fem till sex politiska artiklar per nummer är det självklart att man gör någon bra affär utan minst trettio sensationer. Våra sensationer kommer på de följande sidorna, och den obekrämt härtiga marknaden kommer att bedöma deras kvalitet." I artikeln *Varför serber inte förstår propagandans betydelse* påstår Zoran

Milivojević: "För journalister är information en handelsvara, och vår uppgift är att sälja den vara som gynnar oss mest" (*Duga*, nr 473).

Naturligtvis betraktar serbiska *Duga* och kroätiska *Globus* kriget från olika utgångspunkter. Om striden på Kupres-fältet skriver en kroätisk journalist i *Globus*: "Två tredjedelar av jugoslaviska arméns totala militära kraft har angripit kroätiska styrkor på Kupres-fältet. Striden har pågått i tio dagar. Efter häftiga strider håller kroätiska armén från Herceg-Bosna¹ sina ställningar. Dagen efter, den 12 april, trängde ett tjetnikförband in på Tomislavgrads territorium" (*Globus*, nr 71, s. 3).

Striden på Kupres beskriver *Duga* på följande sätt: "Kupres dramat, har skildrat med militära termer, pågått i tre dagar. I söndags kom ustasja med stridsvagnar, med tyska stridsvagnar av typen Leopold. I tisdags anlände Jugoslaviska folkarmén, i onsdags tog kampen slut" (*Duga*, nr 475, s. 4).

Vad som egentligen hände på Kupres i april 1992, hur längre striderna pågick och vilka angriparna var är svårt att veta. Enligt *Globus* tillhör angriparna *jugoslaviska armén* och *tjetnikförband*, medan försvararna är *kroätiska armén från Herceg-Bosna*. Journalisten från *Duga* hävdar däremot att det var ett *ustasjaförband* som angrep *Jugoslaviska folkarmén*. Det enda som *Duga* och *Globus* har gemensamt är konnotationstypen som förbinds med en viss referent: båda journalisterna använder de

¹ Herceg-Bosna är det territorium i västra Hercegovina som kontrolleras av kroater och som under kriget har utropats som självständig politisk enhet.

officiella, allmänt accepterade benämningarna på försvararna o när det gäller angriparna används i *Globus* förkortningen *jugoslaviska armén* istället för *Jugoslaviska folkarmén* och namn på välkända krigsförbrytarorganisationer från andra världskrig *tjetnikar* och *ustasja*. Om deras förbrytelser har *Dugas* och *Globus*' läsare fått veta, eller tror sig fått veta, allt i en socialistiska Jugoslaviens skola.

Mediernas krig skiljer sig från det krig som utkämpas på fältet. Det är lätt att se att de oppositionella tidningarna har varit oeniga om vad som verkligen har hänt på Kupres-fältet. Ch kanske därför påstår västerländska journalister att det för offret i det jugoslaviska kriget var sanningen. Redan före krigs utbrott ledde mediernas blinda lydnad inför makthavarna till sanningen förvrängdes. Och eftersom sanningen på båda sidor för länge sedan åsidosatts, hade man fastställt att det enda kriterium för ett väl skapat tidningsbudskap var dess emotionella värde. Ju mer känsloladdat uttrycket är, desto bättre är det. Detta förstärktes ytterligare av att medierna under kriget skrev om människor vars hem var nerbrända eller låg väldigt i krigsområdena. *Dugas* och *Globus*' läsare har i förväg vetat, och snarare förutsatt, vem som skulle erövra deras hem och vem som skulle kunna skydda dem. Tidningarna motsvarar deras önsningar, väntningar, önsknningar och rädsla.

Naturligtvis följer journalisterna försvararna. På så sätt fick en stridsvagn namnet "Globus" och artikeln i tidningen samma namn fick titeln *Globus kör över tjetnikarna*. Där

förekommer ofta *vi*-formen i krigsrapporteringen: "Vi går förbi de hus som har brunnit ner under valkampanjen" (*Duga*, nr 475, s.17); "Vi har sett fiendernas rygg, de flydde framför oss" (*Globus*, nr 76, s. 8).

Vi i krigsrapporteringen betyder dels de militärer som försvarar samhällets nationella och kulturella intressen, dels journalisten som skriver om dem och slutligen även tidningens läsare. På den andra sidan står fienderna, erövrarna, förbrytarna. På andra sidan finns *de*. *Vi* och *De* är två delar av en gemensam enhet som jag benämner *den ideologiska kontexten*. Denna refererar till mediernas inställning avseende samhällets grundläggande värderingar. Genom att tillskriva positiva, allmänt accepterade betydelser till kategorin *Vi* och negativa till kategorin *De* bildas en slags norm, och på så sätt grupperas språkliga tecken enligt sina gemensamma konnotationer. Den ideologiska kontexten bestämmer den grundläggande betydelsen, medan journalister bestämmer över uttryckets expressiva nyanser. Till exempel kallar journalisterna från *Globus* de officiella serbiska och montenegrinska styrkorna (Jugoslaviska folkarmén) för: serboslaviska armén, storserbiska armén, jugo-juntan. För att skapa ett känsloladdat och effektfyllt uttryck används stilistiska figurer: jämförelser, metaforer, hyperboler. Det som dock hindrar journalistens kreativitet är budskapets pragmatiska karaktär, dess övergripande målsättning: att vara fattbart och lättbegripligt.

Vi -kategorin i *Duga*:

- a1) Božović ansåg att tiden har kommit då serbiska ungdomar

genomgår stora förändringar. Daggmaskarna förvandlas till falkar (nr 466, s. 9).

- b1) Vid ett tillfälle proppades ingången igen av grabbar som kallade sig Tigrarna från Homolj (nr 466, s. 35).
- c1) En äldre man som kallas Čale kommer i natt att sova klädd i sin vinterkappa (nr 473, s. 35).
- d1) Tillsammans med gubben hoppar grabbarna upp och ner. De är från Bestinje, från Nevesinje, de är riktiga hajduke (nr 473, s. 24).

Vi-kategorin i *Globus*:

- a2) "Falkarna", ledda av den berömde Murat-aga Šabanović, har intagit Žuč, berget norr om Sarajevo (nr 78, s. 5).
- b2) "Tigrarna" har bevisat att de är starkast inom den kroatisk armén (nr 77, s. 4).
- b3) Vargarna från Vukovar har slitit tionde pansarbrigaden i stycken (titel, nr 73, s.3).
- c2) Amidža, Gröna baskrarnas auktoritära ledare, är en stor och kraftig man (nr 66, s. 8).
- c3) Murat-aga Šabanović och brigadör Daidža, mötet i Ilidža (titel, nr 78, s. 5).

I exempel a1 finns en enkel metafor. *Daggmaskarnäs* egenskaper tröghet och lättja hänför sig till serbiska ungdom som är i färd med att omvandlas och bli stridslystna som *falkar*. Sedan medeltiden har dessa rovfåglar förknippats med krigar. Då var falkar krigarnas egna symboler, och sedan dess har de blivit en bekant metafor för krigarna själva. I den gamla folkvisan säger man: "I silke, i guld, i vapen, den käraste skatt av unga falkar, kläddes hjältarna" (RSKJ). "*Falkarna*" (Sokolovi) är också benämningen på en bosnisk militärstyrka.

Vargar är man rädd för. När en man liknar en varg är h

tapper, erfaren och värd att respektera. Hos serberna är Vuk (varg) ett vanligt pojknamn. Och i namnet på den utplånade kroatiska staden Vukovar finns ordet varg. *Vargarna från Vukovar* är en ordlek i vilken metaforen betonas ännu mer genom verbet *slita i stycken* (ex. b3) vilket är en vanlig konnotation till ordet *varg*.

Tigrar finns inte i sydslaviska skogar, men de förekommer ofta i militära sammanhang i amerikanska filmer. Unga soldater från Kroatien och Serbien vill likna dessa modiga hjältar. Symboler för de förhärligade förfäderna är lagda åt sidan, men inte alls glömda. Den grundläggande principen är densamma när det gäller *falkar*, *vargar* och *tigrar*. Eco kallar denna "visual hybrid" (1984). Ordets denotativa betydelse (rovdjur, rovfågel) behålls i sin nya, metaforiska, betydelse. Detta skrämmer fiender och hos *Vargarna* och *Falkarna* förstärks tron på den egna oövervinnligheten.

I exempelmeningarna c1, c2 och c3 rör det sig om pseudonymer för soldater och ledare. Den äldre mannen kallas *Ćale* ("farsan"). Liksom slangord brukar vara, är *Ćale* även ett smeknamn som man förknippar med förtrogenhet och hemkänsla. Slangord passar däremot inte på ledarna. Den muslimske ledaren från nordvästra Bosnien Fikret Abdić kallas Babo (far). *Daidža* (morbror) och *Amidža* (farbror) är nya namn för ledarna i muslimska och kroatiska förband. Armén, vår armé, liknas på så sätt vid en patriarkalisk familj.

Ibland är det dock omöjligt att tala om likheter mellan

Globus och *Dugas* sätt att skriva. En serbisk ledare skulle aldrig titeln *aga*, inte heller skulle en muslimsk styrka uppskatta att kallas *hajduker*. Agor och hajduker var fiender under den turkiska perioden på Balkan. Då var hajduker rebeller medan agorna var rika och privilegierade muslimer. I serbiska folkvisor hyllades hajduker och mest prisad av dem alla var en från bergen i Romanija nära Sarajevo. Enligt *Duga* finns på bergen nära Sarajevo även idag unga män som påminner om hajduker (ex. d1). Historien påstås upprepa sig.

När muslimska och kroatiska styrkor kämpade tillsammans mot serberna var journalisterna från *Globus* beredda att ge muslimerna komplimanger. På så sätt fick en muslimsk ledare titeln *aga* (ex. a2, c3). Om den grymme tyrannen Smail-aga Čengić diktade den kroatiska poeten Ivan Mažuranić på 1800-talet. Idag får en muslimsk styrka namnet Smail-aga Čengić och den kroatiska tidningen *Globus* skriver om den.

I ett inbördeskrig betonas nationella skillnader. De gamla konflikterna glöms inte bort; de förekommer i tidningsartiklar och alla föregående krig lever på sätt och vis kvar under den nuvarande.

Dagens krig påminner om andra världskriget, åtminstone vad beträffar tjetnikar och ustatja i f. d. Jugoslavien. Under andra världskriget var tjetnikar aktiva i Serbien och Montenegro. Kroatien och Bosnien-Hercegovina uppträdde ustatja och

handjardivisionen² som fascistiska soldater.

År 1992 talar inte *Globus* om ustasja, men tidningen påminner om att Kroatiska rättspartiet (Hrvatska stranka prava) för ustasjatrader vidare. I krigsrapporteringen i *Duga* talas öppet om de serbiska soldaterna som använder samma symboler som tjetnikarna, men aldrig om tjetnikarna själva. I det socialistiska Jugoslavien blev ustasja och tjetnikar stämplade som folkförrädare. Under kriget i Kroatien och Bosnien-Hercegovina är de folkets fiender, men inte längre inför samma stat.

De- kategorin i Duga:

- a1) De kroatiska försvarsstyrkor, som hon anslöt sig till, för ustasjatrader vidare (nr 467, s. 5).
- b1) Musiken var stämningsfull, krogen utan tvekan ustasjävänlig (nr 467, s. 15).
- b3) Runt omkring, i alla vädersträck, låg ustasja- och handjarbyar och omkring fyrtio kilometer längre bort var en blodsbrödernas bebyggelse belägen (nr 475, s.15).
- c1) Denna natt kommer den muslimska radion att upprepa att "serbotjetnikarnas styrkor" har erövat ännu en affär (nr 467, s. 2).

De- kategorin i Globus:

- a2) I dag är kroatiska armén en modern europeisk krigsmakt, både till materiel och organisation, medan de tjetnikförbanden krymper från dag till dag (nr 76, s.12).
- b3) Serber slaktar i tusental (titel, nr 65, s. 6).
- b4) Många illdåd har begåtts av de inhemska tjetnikarna (nr 73, s. 5).

² Handjardivisionen var den muslimska truppen inom ustasja-armén.

- c4) När hon gick in i kriget mot "ustasja" föreställde hon sig själv som en hjältinna från någon partisanfilm om "de blodtörstiga kroaterna" (nr 62, s. 40).

När det gäller benämningar på militära styrkor används adjektivet *tjetnik-* i betydelsen "serbisk" i *Globus*, liksom *ustasja-* i betydelsen "kroatisk" i *Duga*. Enligt exempel a1 förknippar man *ustasjatraktioner* med de kroatiska försvarstyrkorna. I exemplet a2 nämns *tjetnikförbanden* som en motsats till den kroatiska armén. Dessa synonymer har dock inte samma expressiva värde och därför betraktar jag dem som metaforgrundade på likheter i betydelsen. Den denotativa betydelsen i ordet *tjetnik* är nämligen en serbisk eller montenegrinsk soldat, en *ustasja* kan bara vara en kroat. På så sätt överförs ordets egentliga innebörd enligt synekdoke-principen, *totum pro parte*. Kroatiska byar blir *ustasjabyar*, muslimska byar fick namnet efter handjardivisionen (ex. b2), *inhemska tjetnikar* (ex. b4) betyder egentligen serbiska grannar. Men i exemplet "Serber slakta tusental" tyder bara verbet *slaktar* på att ordet *tjetnikar* är utbrott mot *serber*.

I de fall ordet *tjetnik* i *Duga* och ordet *ustasja* i *Globus* del av *De*-kategorin är de alltid markerade med citationstecken (c1, c4). Journalisterna känner till fiendens strategi och vill visa sina läsare hur skrämmande denna propaganda är. Ironin förstärks i situationens kontext. I den plundrade affären i förövarna kastat all fläsk på golvet och trampat på det (c). Muslimer äter inte fläsk. Vem är det som står för plundrande "Hjältinnan från partisanfilmen" har hamnat i ett fängelse n

varmvatten och artiga fängelsevakter. Inrättade ustasja sådana koncentrationsläger?

Åtminstone på kort sikt kommer "folkets fiender" att behålla de negativa roller de har fått i partisanfilmerna. Det förefaller som om tiden inte har hunnit ändra ordens betydelse: "In the process of their gradual infiltration into ideological organisation (the press, literature and science) these new currents in behavioral ideology, no matter how revolutionary they may be, undergo the influence of the established ideological systems and, to some extent, incorporate forms, ideological practices, and approaches already in stock" (Vološinov, 1986:92). Och de nya krigarna, liksom de från den gamla tiden, jämförs med vargar. För att vara ännu mer autentiska ska de återuppta de gamla riddarnas krigssymboler, deras falkar. Över huvud taget har nästan alla grupper som benämns *Vi* en klar yttre likhet med sina upphöjda förfäder.

Alla tidigare konflikter upprepas i de nya mediernas krig på Balkan. Genom att hålla den gamla fiendskapen vid liv förstärks den nya. Och eftersom journalisterna i *Duga* och *Globus* alla är födda i samma land känner de bäst till den senaste stora striden mellan serber och kroater. Inget krig skildras i de jugoslaviska historieböckerna så noggrant och ingående som andra världskriget, och om inget krig har gjorts så många filmer. Därför kallar journalisterna på tidningen *Duga* sina fiender ustasja, medan de på *Globus* använder namnet tjetnikar. Jag har hittills behandlat dessa uttryck som metaforer, men jag tror att de

i den fortsatta utvecklingen av mediernas krig kommer att bli c metaforer eller synonymer till orden *serber* och *kroater*.

Svepande generaliseringar är en grundläggande strategi i mediernas krig i f. d. Jugoslavien, en del av formeln som förvandlat kriget till ett blodigt spektakel och delat människor i olika fack: *Vi* eller *De*. Eftersom sensationspressen anpassar sig till den dagliga politiken, åtminstone i den grad är allmänt accepterad, förändras ordens betydelse, kanske till förtare än Vološinov har kunnat anta. Huruvida tjetnikarustasja blir legitima delar av *Vi*-kategorin och i enlighet med detta får lämpliga attribut, beror antagligen på framtiden för tjetnikrörelsen i Serbien och Rättspartiet i Kroatien.

Litteraturförteckning:

- Eco, U. (1984), *Semantics and Philosophy of Language*, London.
 Vološinov, N.A. (1986), *Marxism and Philosophy of Language*, Cambridge.
 Sommelius, S. (1993), *Medias krig i forna Jugoslavien*, Stockholm.
 RSKJ (1976) = Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, Beograd